Impact Factor : 1.4152 (UIF)
Volume - 3 | Issue - 1 | September – 2016

"जैन धर्माचा उदय आणि प्राचीनता"

श्री. कबाडे साईनाथ शंकररराव
दयानंद महाविद्यालय, सोलापूर.

जैन धर्माचा उदय :-

जैन धर्माचा उदय केव्हा झाला ? जैन धर्माचे संस्थापक कोण ? याबाबत निश्चित उत्तर मिळाले नसले तरी इतिहास अभ्यासकाकडून जैन धर्माच्या उदयाबाबत व संस्थापकाबाबत इ.स.पू. सहावे शतक व भगवान महावीर यांच्याकडे पाहिले जाते. परंतु आपल्या धर्माची परंपरा फार प्राचीन आहे असे जैन लोक मानतात. सहाव्या शतकात होऊन गेलेले वर्धमान महावीर हे जैन परंपरेप्रमाणे चोवीसावे तीर्थंकर होत. तत्पुर्वी तेवीस तीर्थंकर होऊन गेले असून त्यापैकी ऋषभनाथांना पहिले तीर्थंकर व जैन धर्माचे संस्थापक मानले जाते. जैन धर्माच्या उदयासंदर्भात विविध मते आढळतात, जसे भारताची प्रारंभिक अवस्था म्हणजे भोगभूमी होती. त्यावेळी मनुष्य हा पशुसमान वागत होता, पाप-पुण्याची भावनाच नव्हती. त्यामुळे धर्म साधनेची कल्पनाही अस्तित्वात नव्हती. नंतर जे युग सुरु झाले ते म्हणजे कर्मभूमी होय. या युगात चौदा महापुरुष निर्माण झाले त्यांना मनू किंवा कुलकर असे म्हणतात. या कुलकरांनी मनुष्यास त्याची कर्तव्ये शिकविली. वाणिज्य, शिल्प इत्यादी उद्योगधंदे उत्पन्न झाले ते याच युगात. या चौदा मनूंच्या किंवा कुलकरांच्या पश्चात मनुष्यांना धर्माचे उपदेश करणारे व आपल्या चारित्र्याच्या व्दारा बरे-वाईट, सत्य-असत्य यातील विवेक स्पष्ट करणारे असे त्रेसष्ट शलाका पुरुष असेही म्हटले जाते. ते असे चोवीस तीर्थंकर, बारा चक्रवती, नऊ बलभद्र, नऊ वासुदेव आणि नऊ प्रतिवासुदेव होय. यातील तीर्थंकर फार महत्वाचे आहेत. जैन परंपरेनुसार ऋषभ नाथांपासून जैन धर्माची उत्पत्ती झाली आहे. वरील स्पष्टीकरणाप्रमाणे जैन धर्माची सुरुवात असंख्य शतकापूर्वीची आहे असे जैन मानतात व आपल धर्म अनादी आहे असे मानतात.

इ.स.पू. सहाव्या शतकाच्या काळात भारताच्या पूर्व भागात नैऋत्य बिहारात म्हणजे मगधत फार मोठ्या प्रमाणात बौध्दिक चळवळ चालू होती. त्यावेळी वैदिक धर्माचे अनुयायी ब्राम्हण आणि अवैदिक मते प्रतिपादन करणारे श्रमण असे तत्कालीन मतप्रणालीचे दोन ठळक भेद होते. सामञ्चलफलसुत्तात सहा प्रमुख तीर्थंकारांची नांवे देऊन त्यांची मते सांगितलेली आहेत. तर ब्रम्हजालसुत्तात भिन्नभिन्न बासष्ट दार्शनिक मतांच्या पंथांची नांवे न सांगता त्यांचे पृथःकरण केले आहे. अंगुत्तरनिकय, मिलिंदपन्ह आणि संयुक्तनिकाय या ग्रंथातही अशा निरनिराळ्या पंथाचा उल्लेख येतो. सुत्तनिपात या ग्रंथात त्रेसष्ट पंथ सांगितले आहेत. सुत्रकृतांग या जैन रचनेत तत्कालीन ३६३ पंथांचा निर्देश येतो. "ठाणंग" या ग्रंथात श्रमण वर्गाचे पाच विभाग दिलेले आहेत ते म्हणजे- निग्गंध, सक्क, तावस, गेरुय आणि अजीव. "औपपतिक" या ग्रंथात अनेक भिक्षु वर्गाचा उल्लेख आलेला आहे. अशाच पंथातील एक पंथ म्हणजे निग्रंथाचा पंथ म्हणून अस्तित्वात होता. याच पंथात होऊन गेलेल्या व पुढे स्वतंत्र महत्व प्राप्त झालेल्या महावीरांना "जीन" ही उपाधी प्राप्त झाली व हा पंथ जैनाचा पंथ म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

जैन धर्म वेदांत आदि दर्शन या पूर्वीचे आहे. आर्यांच्या भारत आगमनापूर्वी भारतात जो द्रविड सभ्यतेचा प्रसार होत होती ती वास्तविक जैन सभ्यता होती असे ही जैन मत आढळून येते. जैन समाजामध्ये आज सुध्दा द्रविड संघ या नावाने एक वेगळे धार्मिक आयाम मिळते. भगवान महावीर जैन धर्माचे प्रवर्तक होऊन गेले. त्याप्रमाणे भगवान पार्श्वनाथ ही ऐतिहासिक व्यक्ती होऊन गेली. त्यांनी जैन धर्माचा प्रभावी प्रचार-प्रसार केला होता. हे सिध्द झाल्याने साहजिकच जैन धर्माचा उदय इ.स.पूर्व आठव्या शतकापर्यंत नेण्यास मान्यता मिळाली आहे. चोवीस तीर्थंकारांमध्ये महावीर हे अंतिम तीर्थंकार होते. यांनी जैन धर्मास पुन्हा प्रकाशमान केले आणि अहिंसा धर्म व्यापक झाला. यातूनही जैन धर्माचा उदय केव्हा झाला असेल हे समजण्यास मदत होते. फार मोठ्या सन्माननीय अतिप्राचीनतेचा जैन दावा करीत असले तरी तेवीसावे तीर्थकरांच्या अगोदरच्या तीर्थकरांबाबत निःसंशय स्वरुपाच्या ऐतिहासिक पुरावा प्रतिपादन केलेला नाही. पार्श्वनाथ आणि महावीर हे तेवीसावे आणि चोवीसावे तीर्थंकर मात्र ऐतिहासिक व्यक्ती असल्याचे सिध्द झाले आहे.

जैन धर्माची प्राचीनता :-

जैन धर्म हा भारतातील प्राचीन धर्मापैकी एक आहे. सर्वांची समजूत अशी होती की, जैन धर्म हा इ.स.पू. सहाव्या शतकात वर्धमान महावीरांनी स्थापन केलेला असून तेव्हापासून आजपर्यंत तो कमी-अधिक प्रमाणात भारतात अस्तित्वात आहे. परंतु वर्धमान महावीरांच्या पूर्वीही जैन धर्म प्रचलित होता ही वस्तुस्थिती सर्वांना माहीत नव्हती. कारण या वस्तुस्थितीचा पूरक असा सबळ ऐतिहासिक पुरावा त्यावेळी उपलब्ध नव्हता. कालांतराने विद्वान, प्राच्यविद्या संशोधकाकडून व इतिहासकारांकडून जैन धर्माचा सखोल अभ्यास होऊ लागला आहे. यामुळे जैन धर्माच्या प्राचीन इतिहासाबद्दल वेगवेगळी माहिती उपलब्ध होऊ लागली. जैन धर्माची तत्वप्रणाली व आचार-परंपरा काही प्रमाणात बौध्द धर्माशी जुळणारी असल्याने जैन धर्म हा बौध्द धर्माचीच एक शाखा आहे अशी जी सर्वांची कल्पना होती ती या नवीन संशोधनाने दूर केली गेली. ज्याप्रमाणे जैन धर्म हा बौध्द धर्माचा भाग नाही, त्याप्रमाणे हिंदू धर्माचाही भाग नाही हे या संशोधकांनी साधार दाखवून दिले आहे. हडप्पा आणि मोहोंजोदडो येथील उत्खननात असे आढळून येते की, पुरुष देवतांच्या केलेल्या मातीच्या मूर्ती फारच कमी व ज्या अहेत त्या संपूर्ण नग्न आहेत. काहींच्या गळ्यात माळा व हातात कंकणे दिसतात. पण या वस्तू असतातच असे नाही असे का असावे याचे कारण समजण्यास कठीण आहे. सर जॉन मार्शल यांनी लिहिलेल्या "Mohenjo daro and the Indus civilization" या ग्रंथात तिसऱ्या खंडातील ११८ व्या चित्रपृष्ठावर दिलेली बी. ४२६ च्या नंबरच्या

मुद्रेचे चित्र पाहिले तर त्यात सहा नग्न पुरुषांच्या उभ्या आकृत्या कोरलेल्या आहेत. यातील प्रत्येक आकृती दोन्ही पाय जवळ ठेवून दोन्ही हात अंगाजवळ ताठ ठेवून नग्न अवस्थेत ध्यान मग्न स्थितीत उभी असलेली आहे आणि हे सर्वश्रुत आहे की, वरीलप्रमाणे उभे राहून ध्यान करण्याची पध्दत जैनांचीच असून तिला कायोत्सर्ग स्थिती असे म्हणतात. म्हणजेच या मूर्ती जैन तीर्थंकरांच्याच आकृती असाव्यात. तसेच इ.स.पूर्व तीन हजार वर्षे देखील जैन धर्माचे अस्तित्व होते असे ही जैन धर्मियांचे मते पुढे येत आहेत. सिंधू खोऱ्यातील अनेक शिक्यांवर कोरलेल्या योग मुद्रेतील देवमूर्ती व उभ्या देवमूर्ती कायोत्सर्ग मुद्रा प्रदर्शित करतात. कायोत्सर्ग मुद्रा खास करुन जैन मुद्रा आहे, ही मुद्रा बसलेली नसून उभी आहे. "आदिपुराण" च्या अठराव्या अध्यायात जिनांमध्ये प्रथम जिन ऋषभ किंवा वृषभ यांच्या तपश्चर्येच्या संबंधी कायोत्सर्ग मुद्रेचे वर्णन केले आहे. मथुरा येथील कर्झन म्युझियम ऑफ ऑर्कियॉलॉजीमध्ये सुरक्षित अशा एका दगडी फलकावर कोरलेल्या चार मूर्तीपैकी एक ऋषभ जिनाची उभी मूर्ती कायोत्सर्ग मुद्रेत आहे. ही इ.स. च्या दुसऱ्या शतकातील आहे.

जैन धर्माचा सिंधू संस्कृतीशी लावलेला संबंध या मताप्रमाणे मोहोंजोदाडो येथील उत्खननात सापडलेल्या विविध मृतिका मुद्रा जैन लोकांनीच निर्माण केल्या होत्या. तेथील काही मृतिका मुद्रांत आढळणारी योगासनाची स्थिती जैन धर्मियांच्या कल्पनेवरुन घेतली गेली. तेथील काही मृतिका मुद्रांत आढळणारे 'स्वस्तिक' हे चिन्ह जैनामध्ये सापडते. हे चिन्ह जैन तीर्थंकर सुपार्श्व यांचे चिन्ह आहे, तर स्वस्तिकाचा मधला भाग आठव्या तीर्थंकारांचे चिन्ह हेते असे आचार्य तुलसी यांनी मत मांडले आहे. तसेच सी. आर. जैन आणि डॉ. विलास संगवे यांनी सुध्दा मोहोंजोदाडो येथील मृतिका मुद्रिकेत आढळणारा नग्न योगी हे आद्य तीर्थंकर ऋषभनाथ होत असे मत मांडले आहे. परंतु आत्तापर्यंत मोहोंजोदाडो येथील मृतिका मुद्रांचीच योग्य छाननी विषयी, चित्रांविषयी, लिपीविषयी विद्वानांमध्ये एकमत झाले नाही. तसेच तेथील काही मृतिका मुद्रांचाच विचार आचार्य तुलसी यांनी केला. इतर (उदा. बालचित्र, मुद्रा क्रमांक ४३०) मुद्रांचा उल्लेख केला नाही. स्वस्तिक किंवा अधिक चिन्ह ही सुर्य प्रतिके असून ती इतर देशातही आढळतात. तेव्हा थोड्याशा साम्यावरुन असे निष्कर्ष काढणे योग्य वाटत नाही.

श्रमण संस्कृती अत्यंत प्राचीन आहे. यती व श्रमण हे शब्द ऋग्वेदात सुध्दा आढळतात. जैनांचे प्राचीन नाव श्रमणच आहे. तैतरिय अरण्यकात सुध्दा श्रमणांचा उल्लेख आहे. भागवत पुराणत देखील यांचा उल्लेख आहे. मुख्यतः "मुनी" हा शब्द जरी वैदिक साहित्यात "ऋषी" शब्दाचा पर्यायवाची मानला गेला असला तरी मुख्यतः तो जैन श्रमणासाठी वापरला जाणारा शब्द आहे. विद्वानांत एक गोष्ट सर्वमान्य आहे की, वेद बनत असतानाच वेदाशी असहमत विचारधारा आपले अस्तित्व टिकवून होती. ज्यांचा वेद वाड्मयात ओझरता उल्लेख सापडतो अशी बरीच जैन तत्वेही आहेत. त्याचबरोबर ऋग्वेदात मुनींना "आर्हण" संज्ञा आहे आणि अथर्ववेदात ती "अर्हत" संज्ञा झाली. हेच शब्द जैनांच्या धर्मोपदेशकाची जाणीव करुन देणारा आहे. जैनांनी अरिहंत शब्द वापरला आहे तो याच "अर्हत" शब्दाचे रुपांतर असावा. अथर्ववेदातील व्रात्यखंडात तपोनिष्ठ विद्वान व्रात्य जो ब्राम्हणेत्तर विद्वान होता तो वैदिक देवतांपेक्षा श्रेष्ठ होता अशी चर्चा आली आहे. त्याने जगातील चार देश निस्तेज करुन टाकले होते. या अद्‌भूत कथेत आर्येत्तर व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व मान्य केलेले आहे.

भागवत, हरिवंश, वायु, शिव, प्रभास या पुराणामध्ये आणि अथर्ववेद, मनुस्मृती आणि महाभारत यातील श्लोकात आणि जैन ग्रंथातील आदिनाथांचे वर्णन मिळते-जुळते आहे.

नभिरसों ऋषभ आप्त सुदेव सुनू : ।
या वै चचार समद्‌ग योगचर्याम् यत्पारहस्यमृषय : पद्‌मामनयति
स्वस्थ : प्रकाशान्तकरणक्रसड् : ।
योग मार्गाचे आदिप्रवर्तक आणि धर्माचे आदि उपदेशक भगवान आदिनाथ होते.
दर्शयन् वर्त्म वीराणां, सुरा सुरनमस्कृत ।
नीतित्रयस्य कर्ता यो, युगादो प्रथमो.. जिन ।।
वीर पुरुषांना धर्म, अर्थ, काम या पुरुषार्थाचे मार्ग दाखविणारे
सुर-असुरांना पूजनीय युगाच्या सुरुवातीस प्रथम जिन होते.
नाभिसत्व-जन यत्पुत्रं मरुदेया महाधूतिम ।
ऋषभ पार्थिव श्रेष्ठ सर्वसत्रयस्य पूर्वजम् ।।
नाभिराज यांनी मरुदेवी यांच्यापासून महाकांतीमान पुत्र वृषभ उत्पन्न केले. वृषभ सर्व क्षत्रियांचे पूर्वज होते.
इत्थ प्रभव क्रभव ऋषभे ... वतार शिवस्य मे ।
सतांगतिर्दीन बन्धुर्नवाय : कभितस्तव : ।।
शिव म्हणतात की, ऋषभ माझेच अवतार आहे, ते दीनांचे बंधू आहेत आणि सत्पुरुषांची सार्थकता त्यांच्याकडून होते.
कैलाशे विपुल रम्ये वृषभ्ये ... यं जिनेश्वर : ।
चकार स्वावतारचं सर्वज्ञ : सर्वग : शिव : ।।
विशाल रमणीय कैलास पर्वतावर सर्वज्ञ सर्वव्यापी शिवरुप ऋषभ जिनेश्वर अवतरले.
अंहोमचं ऋषभं यज्ञियाना, विराजतं, प्रथम मध्वराणाम् ।
अपांनपातमश्विना हु वे धिय इन्द्रिय इन्द्रिय दत्तामोज ।।
सर्व पापापासून मुक्त, व्रतामध्ये सामावलेले, आदित्सस्वरुप ऋषभनाथ आहेत.
अष्टषहितु तीर्थषु यात्रायां सत्फलं भवेत ।
श्री आदिनाथ देवस्य स्मरणेनपि तद्‌भवेत् ।।
अडसष्ट तीर्थयात्रेने जे फळ मिळते तेवढे आदिनाथांच्या स्मरणाने मिळेल. आदिनाथ हे ऋषभनाथाचेचे दुसरे नांव आहे.
पुनस्तत्रैव सर्वज्ञ सर्वदेवनमस्कृत ।
छत्रयातिसंयुक्त : पुज्यमूर्तिरसो वहन्
परसमात्मानयात्मानं लसत्केतल निर्मलम्

निरुजनं निरकारं वृषभ तु महेद वृषभ ।।

ऋषभनाथ सर्वज्ञ होते, सर्व देवांपेक्षा नमस्कृत होते, तीन छत्र यांनी ते शोभायमान होते, निर्मल, केवल ज्ञान यांनी शोभणारे परमात्मा निरजत, निराकार श्रेष्ठ वृषभ यांची पूजा करायला पाहिजे. याप्रमाणे या प्राचीन ग्रंथात जैन धर्माचे संदर्भ आढळतात.

प्राचीन भारताच्या इतिहासातील बिंबीसार, चंद्रगुप्त मौर्य, सम्प्रती, सम्राट अशोक, अजातशत्रु, नंदिवर्ध्न, खारवेल, कनिष्क, हविष्क, सेऊणचंद्र II, भोज II, रट्टराज, कार्तवीर्य, गण्डरादित्य, राष्ट्रकुट राजे, सातवाहन राजे जैन धर्मास सहकार्य दिले असे दिसून येते.

"सरमनाई" हा शब्द मॅगेस्थनिजच्या प्रवास वर्णनात येतो. तो लिहितो, भारतीयांचे दोन संप्रदाय आहेत- एक सरमनाई (SARMANAI) म्हणून ओळखला जातो आणि दुसरा ब्राचमनाई (BRACHMANAI) या नावाने ओळखला जातो. सरमनाईच्या अंतर्गत "हाइलोब्योह" म्हणविणाऱ्या तत्वज्ञाचा समावेश होतो. ते नगरात व घरात राहत नाहीत ते झाडांच्या सालीपासून आपला बिछाना तयार करतात आणि पाणी आपल्या हातांनी तोंडापर्यंत नेऊन पितात ते ना विवाह करतात ना संतानोत्पत्ती.

निष्कर्ष :-

अशा विविध मतांच्या आधारे जैन धर्म प्राचीन म्हणजे वैदिक काळाच्या शेवटी इ.स.पूर्व एक हजारच्या आसपास ऋषभनाथ यांनी प्रवर्तविलेला धर्म दिसतो. चोविसावे तीर्थंकर वर्धमान महावीर व तेवीसावे तीर्थंकर पार्श्वनाथ यांची ऐतिहासिकता सिध्द झाली आहे. त्यानुसार जैन धर्माची प्राचीनता इ.स.पूर्व आठव्या शतकापर्यंत जाते. हा धर्म आर्यपूर्व किंवा आर्यकालीन द्राविडी संस्कृती इतका प्राचीन होता हे मानण्यासाठी आणखी पुरावे शोधण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१ संगवे विलास, जैन धर्माची रुपरेखा, गुलाबचंद वालचंद डुडो प्रकाशन फलटण, १९७३.
२ डांगे सिन्धू, जैन धर्म आणि तत्वज्ञान, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, २०१३.
३ किर्ती पार्श्व, विश्वधर्म की रुपरेखा, राजस्थान जैन सभा प्रकाशन जयपूर, १९३५.
४ अन्नदाते श्रेणिक, जैन ऐतिहासिक, सुमेरु प्रकाशन सोलापूर, २००२.
५ संगवे विलास, जैन संस्कृती-परंपरा व प्रभाव, अनेकांत शोधपीठ प्रकाशन कोल्हापूर, १९१९.
६ नथमल, ध्यान और कायोत्सर्ग, भारत जैन महामण्डल प्रकाशन मुंबई, १९७४.
७ नतालिया गुसेवा (मराठी अनुवादक) कुलकर्णी जी. पी., जैन धर्म उगम व विकास, शब्दपीठ प्रकाशन कल्याण, १९७६.
८ मगदूम अप्पाभाऊ, जैन धर्माची ओळख, श्रीवीर ग्रंथमाला प्रकाशन सांगली, १९४०.
९ जैन धरमचन्द्र, प्रागैतिहासिक जैन परंपरा, भारत जैन महामंडळ प्रकाशन मुंबई, १९७५.
१० शुक्ल रामचंद्र, गॅगेस्थनिज का भारतवर्षीय वर्णन, इतिहस प्रकाशन समिती काशी, १९०५.
११ शहा सुमतीबाई, पूर्णार्ध्य जैन ज्ञानकोष, श्राविकाश्रम प्रकाशन सोलापूर, १९९९.